

HISTORISK TIDSKRIFT  
(Sweden)

124:2 • 2004

# Universitetets landbor

Anders Thoré, *Akademibondens plikt, universitetets rätt. Feodala produktionsförhållanden vid Uppsala universitets gods 1650–1790*, Diss, Acta Universitatis Upsaliensis, Skrifter rörande Uppsala universitet: C. Organisation och historia, 68, Uppsala 2001. 298 s.

Anders Thorés avhandling behandlar landbor och jordrättagare på 1600- och 1700-talen. Närmare bestämt studeras förhållandena på de gårdar som löd under Uppsala universitet. Studien famnar över ett tidsspänn på 140 år, mellan 1650 och 1790.

Universitetet förfogade, huvudsakligen tack vare kungliga donationer på 1620-talet, över cirka 420 jordebokshemman omfattande 365 mantal. Till allra största delen brukades hemmanen av bönder. Dessa betalade de jordräntor som var lagda på hemmanen och gav därmed universitetet större delen av dess inkomster.

Bönderna lejde hemmanen och var med den tidens språkbruk landbor. Universitetet fungerade alltså i många avseenden som jordägare.

Den högsta instans inom universitetet som hade uppsikt över landbogodset var akademiska konsistoriet. I dess protokoll avspeglas en provkarta på förvaltningsåtgärder som hade med gods innehav att göra. De kunde gälla bönder som inte kunde eller ville betala sin ränta, tillsättning och avhysning av bönder, bönder som rymt från sina hemman och storleken på den ränta som skulle tas ut av bönderna.

Frågor av en typ som andra godsägare och godsförvaltare fattade beslut om ensamma, diskuterades i konsistoriet utförligt. Den belysning som i protokollen ges av förhållandet mellan en gods innehavare och underlydande landbor är svår att finna i andra källor. Akademiska konsistoriets protokoll är den huvudsakliga källan för Anders Thorés avhandling.

Författarens övergripande frågeställningar rör hur relationen mellan gods innehavare och bönder såg ut, samt hur och varför den förändrades. Vid struktureringen av mer detaljerade frågeställningar till källmaterialet tar Thoré utgångspunkt i historiematerialismen, särskilt dess syn på förkapitalistiska samhällen av feodal typ.

För att kunna famna över en så lång period som 140 år, väljer Thoré att koncentrera sitt arbete med konsistorieprotokollen till två 50-årsperioder, 1650–1700 och 1740–1790.

I kapitel 4, som handlar om besittningsrätt, beskrivs bland annat hur det gick till när en bonde tillträdde ett hemman. Bönderna städslade på 1600-talet sina hemman i sexårsperioder, men det var regel att städjan förnyades efter varje sådan period. Om någondera av de två parterna jordrättagare och landbo inte

ville att städjan skulle förnyas, måste han säga upp den till en bestämd tid i slutet av en städsloperiod.

Skedde däremot uppsägningen till annan tid, måste initiativtagaren betala någon form av skadestånd till den andra parten. Det var framför allt bönder som riskerade att drabbas av sådana krav. Om en bonde ville säga upp det hemman han brukade, var orsaken som regel att han råkat i så svår fattigdom att han hade svårt att driva jordbruket vidare. Följaktligen hände det att bönder, för att undfly skadeståndsbetalning, rymde från sina gårdar.

De flesta bönder lyckades trots allt betala sina räntor och kunde sitta kvar på hemmanen. Eftersom städjorna vanligen förnyades, innehade landborna som regel sina gårdar på vad som kan liknas vid ett tillsvidarekontrakt, dock utan att kunna vara helt *säkra* på sin fortsatta rätt att leja. När den gamle åbon dog eller måste träda ifrån på grund av ålder, förekom ofta att en son eller måg tog över. Det fanns alltså ett mått av ärftlighet i jordbesittningen men, åtminstone i början av undersökningsperioden, ingen formell *rättighet* att ärva rätten till lega. Efter en åbos död fick änkan enligt lag sitta kvar städslotiden ut, men det förekom att änkor fick städsla på nytt, särskilt om det fanns en vuxen son i familjen; som regel satt dock änkor som åbor under relativt korta perioder. Att en son, måg eller änka tog över efter en åbos dödsfall tycks under perioden 1650–1700 ha skett i ungefär hälften av fallen.

En intressant punkt är att Thoré finner att det periodvis rådde brist på brukare. Särskilt på 1670-talet förekom att hemman stod öde.

Det hittills sagda om kapitel 4 gäller framför allt undersökningsperioden 1650–1700. Beträffande perioden 1740–1790 finner Thoré att universitetet har gått över till livstidsstädja. Även änkor efter åbor fick sitta kvar sin livstid ut. Rymningar förekom inte längre, vilket är en av flera faktorer som tyder på att bönderna nu hade lättare att klara av sina åligganden. Det hade blivit än vanligare, snarast regel, att gårdarna med tiden togs över av son eller gift dotter till den gamle brukaren. Ett viktigt delresultat av Thorés forskning är att det på dessa landbobrukade jordar var nästan lika vanligt att gifta döttrar tog över bruket, som att söner gjorde det.

I kapitel 5, som tar upp bondens nyttjanderätt, får vi veta mer om hur gårdarna såg ut. En gårds ågor bestod delvis av åker, delvis av äng där det gräs växte som skulle bli vinterfoder. Gården hade också del i byns utmark, som var allmänning. Utmarken var betesmark, men där växte också skog i större eller mindre omfattning.

Inte minst viktiga var gårdens byggnader. Landbon hade skyldighet att underhålla och förbättra husen, och när hemmanet avträdades fick han betala ersättning för "husröta" om han inte skött dem ordentligt. Misskötsel av hemmanets byggnader förefaller på 1600-talet ha varit en betydligare vanligare orsak till uppsägningar än misskötsel av jorden.

Anders Thoré visar hur åker nyodlades och hur denna åkerarealens tillväxt öppnade för en ökning av antalet gårdar. Omkring 1650 tycks det på universitetets gods ha varit en regel med få undantag, att ett jordebokshemman motsvarade en brukningsgård. Det blev under de följande 140 åren allt vanligare, att hemmanen delades upp i flera brukningsgårdar (hemmansklyvning): År 1790 gick det i några särskilt undersökta socknar 130 brukningsgårdar på 96 jordebokshemman (tab 10, 17).

En intressant observation är, att många av akademibönderna under 1700-talets senare del var aktiva förespråkare för att universitetet skulle söka storskifte. Eftersom bönderna inte var jordägare, kunde de inte själva ansöka. Konstaterandet görs i kapitlet om bondens nyttjanderätt, men förefaller säga mycket också om böndernas besittningsrätt under 1700-talets senare hälft: Den i praktiken ärftliga livstidsstädjan har uppenbarligen medverkat till att bönderna har ett långsiktigt intresse för hemmanens skötsel.

I kapitel 6 behandlas jordräntan. Den jord som Uppsala universitet en gång fått att disponera var så kallat arv och eget-gods, det vill säga jord som en gång tillhört Gustav Vasa, men som med tidens lopp blivit en del av kronojorden. Akademibönderna skulle till universitetet betala den ränta som, om ingen donation hade skett, skulle ha behållits av kronan. En plikt bönderna fortsatte att ha till kronan var knektutskrivningar. Bördan var betungande. Den som blev utskrivnen som soldat lejde som regel en knekt i sitt ställe. Pengarna erlades av rote-medlemmarna gemensamt. År 1683 infördes den ständiga roteringen, som i praktiken innebar lindrigare bördor. I fråga om rotering, både före och efter 1683, behandlades akademibönderna av kronan som frälsebönder.

Det var långtifrån alltid, som den i jordeboken föreskrivna räntan togs ut. Universitetet var, liksom många privata jordägare, förhållandevis tolerant när det gällde restantier. Var dessa inte alltför stora, avskrevs de ofta med tiden. Min tolkning är att 1600-talets akademibönder kunde föra ett slags balansgång. De kunde ha en del obetalda restantier på räntan, men dessa fick inte bli för stora, eftersom detta kunde leda till avhysning. I förhållandet till restantier förefaller det finnas en klar likhet mellan akademibönderna och vad som är känt från litteraturen om frälsebönder.<sup>1</sup>

Universitetet höjde räntan vid flera tillfällen. Ett försök till generell höjning år 1655 stötte dock på starkt motstånd, som yttrade sig i att mängder av bönder sade upp sina hemman. Inför hotet att stå utan brukare på en stor del av sin jord slog universitetet till reträtt, och höjningen inställdes. Det är inte svårt att hålla med Anders Thoré när han anser att denna konflikt har stor principiell betydelse.

Den tidigare påtalade periodiska bristen på brukare, som var särskilt kännbar på 1670-talet, bidrog till att bönderna kunde sätta kraft bakom sitt hot om upp-

1. Jfr Carl-Johan Gadd, *Den agrara revolutionen 1700–1870*, Stockholm 2000, s 77f, 374.

sägning, vilket givetvis ökade akademins benägenhet att gå med på räntesänkningar. I tidigare litteratur framstår för övrigt 1670-talet som ett årtionde av starkt sjunkande jordränteinkomster för universitetet.<sup>2</sup>

När vi efter ett uppehåll på 40 år återvänder till bönderna på 1740-talet, har deras ekonomiska villkor och agerande förändrats i flera avseenden. Bland annat har restantierna nästan försvunnit. Om de förekom, tilläts de nu endast bli kortvariga. Fram till cirka 1765 förekommer avskrivning av restantier, men knappast därefter.

I det avslutande 7:e kapitlet sammanfattar Anders Thoré avhandlingen. En av slutsatserna är, att kontrollen av åborna vilade på deras svaga besittningsrätt. En kanske mer överraskande slutsats av Thoré är att denna svaga besittningsrätt kunde verka till böndernas fördel. Bönderna hade nämligen inte den starka bindning till gårdarna som ett ägande hade kunnat ge. Det var därför ett inte alltför stort steg att säga upp hemmanet. Att säga upp sitt hemman var under vissa förutsättningar ett effektivt sätt att göra motstånd.

Slutligen menar Thoré att det var kampen om merprodukten som ledde till tillväxt av produktivkrafterna i form av jord och arbetskraft. Denna utveckling skedde inte bara på universitetets jord, utan var en allmän process i samhället.

#### *Några allmänna synpunkter*

Anders Thorés avhandling har många drag med starka positiva förtecken. Avhandlingen bygger på en stor arbetsinsats med källmaterialet. Den är som helhet tagen välskriven och den presenterar många nya forskningsrön. Författaren har som knappast någon före honom kunnat beskriva situationen för svenska landbor. För mig var ett av de mest slående dragen den grad av ofrihet som kännetecknade 1600-talsbönderna under varje legoperiod. Detta förhållande är så vitt jag känner till inte tidigare belyst på samma inträngande sätt som i Thorés avhandling. Jag tror också på hans slutsats, att den svaga besittningsrätten kan ha lett till ökad stridbarhet hos bönderna. Hotet att lämna hemmanet var säkert ett effektivt vapen, särskilt om det skedde i samlad aktion.<sup>3</sup>

Thoré refererar dessutom en rad enskilda källfynd av stort intresse. Själv fäste jag mig till exempel vid den "hushållsbudget" för ett bondehushåll som upprättades av en universitetsprofessor i samband med en diskussion om skattehöjningar år 1777.

På sina håll skulle jag dock ha önskat större bredd i Thorés presentation av forskningsläget även om jag är medveten om svårigheten för den nutida doktoranden att få tiden att räcka till för både inläsning av litteratur och omfattande

2. Astrid Hegardt, *Akademins spannmål*, Uppsala 1975, s 181–187; Håkan Lindgren, "1600-talets agrarkris i svensk belysning", *Historisk tidskrift* 1976:2, s 219.

3. Anders Thoré och jag har här oberoende av varandra varit inne på liknande tankegångar. Jfr Gadd 2000, s 106.

källbearbetningar. Författaren redovisar en god beläsenhet i fråga om internationell litteratur om bönders belägenhet i allmänhet. Vad som ibland saknas är en förmedlande länk mellan de riktigt stora perspektiven och den källnära beskrivningen av bönderna på sina gårdar. Jag hade således gärna sett mer av reflexioner och slutsatser som baserade sig på litteratur om svenskt 1600- och 1700-tal i allmänhet och det dåtida Östsvrige i synnerhet. Fakta och resonemang hämtade ur sådana källor är viktiga, inte minst för vår tolkning av nya forskningsresultat. Det förefaller till exempel ha funnits mer att hämta i det som skrivits om akademins spannmålshandel.<sup>4</sup>

#### *Frälsejord eller kronojord?*

Vad jag framför allt saknar är djupare studier och jämförelser mellan förhållandena på de två stora skatterättsliga kategorier av jord som huvudsakligen brukades av landbor, nämligen krono- och frälsejord. Frågan är, hur akademins hemman skall betraktas i det avseendet. Problemet är inte oviktigt, eftersom förhållandena för landborna redan i slutet av 1600-talet var olika på de två jordnaturerna, och under det följande århundradet kom att skilja sig åt än mer. På kronohemman hade bönderna ett slags de facto besittningsrätt tills vidare, som dock sattes ur spel om kronan behövde jorden för försäljning eller byte. På frälsejorden förekom visserligen under långa perioder både livslånga landboförhållanden och att söner och svärsöner tog över efter den äldre generationen, men säkerheten i att så skulle ske var i varje fall på 1700-talet svagare än på kronojorden.<sup>5</sup>

Anders Thoré betonar starkt likheten mellan förhållandena på akademins jord och de på frälsejord (s 15f, 23f, 29ff, 265f). Han ser akademien som godsägare (s 17, 36) och kallar på något eller några ställen akademibönderna frälsebönder (s 96).<sup>6</sup> Att också större delen av kronojorden brukades av landbor, nämns snarast i förbigående.

Otvivelaktigt var akademibondens ställning på vissa punkter lik en frälsebondes. Vi såg att detta gällde roteringen för utskrivning och indelningsverk, möjligen också (under 1600-talet) bondens förhållande till restantier på räntan. Kanske kan också akademins försök år 1655 att höja räntan förefalla frälsemannalikt. Det är tydligt att kategorin arv och eget, (som hemmanen ursprung-

4. Det saknas t ex hänvisningar till Lindgren 1976, där det beträffande Uppsala universitets gods-innehav görs övergripande jämförelser mellan 1600- och 1700-tal som passar väl in i den bild av produktionsökning som Thoré ger.

5. Den kan i detta sammanhang påpekas att behandlingen av Staffan Smedberg, *Frälsebondereelser i Halland och Skåne 1772–76*, Stockholm 1972, är väl kortfattad. Det av Smedberg beskrivna skeendet på sydsvenska frälsegods kontrasterar mot vad Thoré finner på akademiemmanen, vilket enligt min mening belyser skillnaden mellan frälse- och kronojord.

6. På s 182 menar Thoré att akademiböndernas agerande belyser vilken roll frälsebönder hade i storskiftesrörelsen.

ligen tillhörde, ännu på 1600-talet kunde ha kvar drag av frälse natur.<sup>7</sup> Det är dock knappast någon tillfällighet, att de forskare som gjort övergripande sammanställningar över de tre jordnaturerna har fört kategorin arv och eget till krono.<sup>8</sup> Som helhet måste akademibönderna enligt min mening betraktas som kronobönder, och detta är särskilt tydligt från 1680-talets slut. Visserligen hävdade universitetet *intern* sin frälsemannarätt,<sup>9</sup> men kronan-lagstiftaren fastslog vid tiden för reduktionen akademihemmanens krononatur. Under 1600-talet hade de donerade hemmanen bokförts under särbeteckningen akademihemman i kronans jordeböcker. Thoré påpekar dock själv att Kungl Maj:t år 1687 förklarade akademihemmanen för kronogods. I ett av Astrid Hegardt refererat reglemente av år 1699 för den ekonomiska förvaltningen av Uppsala universitet sades, att "academie bönderne äro förklarade för krono bönder".<sup>10</sup> Efter 1725 års jordeboksreform bokfördes akademins hemman i kronans jordeböcker som *kronohemman*,<sup>11</sup> vilket Thoré inte nämner och tydligen inte har observerat.

Hemmanens grundläggande och alltmer befästa ställning som kronohemman medförde betydande inskränkningar i akademins dispositionsrätt över dem. Från kronans sida hade tidigt skapats regler som uppfattades som ett förbud mot att bortstädsla hemmanen till andra än bönder. Akademien var dessutom förbjuden att på egen hand säga upp åbor. Hemmanen kunde som regel inte säljas och kunde i praktiken heller inte läggas in under huvudgårdsdrift. Sådana inskränkning i förfoganderätten behövde knappast någon frälsejordsägare tolerera.

Väl att märka bibehöll kronan sitt överförmyndarskap över jorden. Ännu 1872, då Uppsala akademi sålde ett antal avlägset belägna hemman, stadgades att detta fick ske endast på villkor att universitetet inköpte annan jord av motsvarande värde.<sup>12</sup>

Uppsala universitets förhållande till sina hemman var alltså en rättighet att förvalta, som innefattade rätten till jordrätten, det vill säga hemmanens ekonomiska överskott. Det förefaller rimligt att sammanfatta dessa rättigheter som en form av förfoganderätt. Men som framgått innebar denna inte att akademien kunde förfoga över jorden som en frälsejordsägare kunde över sin jord.

7. Medan arv och eget på Gustav Vasas tid setts närmast som frälse, blev det likställt med övrig kronojord senast i slutet av 1600-talet, och kom formellt att införas som krono i jordeböckerna senast med 1725 års jordeboksreform. Gunnar Wirsell, *Om kronans jordeböcker 1541–1936*, Stockholm 1968, s 54f, 83, 143.

8. Se t ex Eli Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*, I:1, Stockholm 1935, bil IV, s 17.

9. Hegardt 1975, s 21.

10. Hegardt 1975, s 21.

11. Akademihemmanens övergång till att registreras som kronohemman påpekas av Wirsell 1968, s 143. Av mig gjorda stickprov i kronans jordeböcker (ULA) bekräftar registreringen som kronohemman från 1725.

12. Nordisk familjebok, 1904–1926, art *akademihemman*.

Att Uppsala akademis bönder i grund och botten var kronbönder är enligt min uppfattning viktigt. Det bidrar på ett avgörande sätt till att förklara den allt starkare besittningsrätt – med bland annat livslånga legor – varmed akademibönderna på 1700-talet innehade brukningsrätten till hemman. Thoré snuddar vid detta då han påpekar att han inte själv undersökt universitets motiv för att införa livstidsstädja, eftersom ändringen inföll under perioden 1700–1740. Men, påpekar han, på

kronohemmanen infördes inte bara livstidsstädja utan även ärftlig besittningsrätt under 1700-talet. Längre städslotider och en säkrare besittningsrätt kan således sägas ha varit en allmän utvecklingstendens. (s 79)

Någon sådana allmän utvecklingstendens fanns emellertid inte beträffande all landbojord. På frälsejorden var utvecklingen snarast den motsatta, då bönderna där under 1700-talet gick mot en allt osäkrare ställning. Den uppenbara förklaringen till akademiböndernas säkrare besittningsrätt är i stället att de *var* kronobönder och följde den allmänna tendensen för just denna grupp.

Från 1701 kunde kronojord skatteköpas, och detta gällde även akademihemmanen. År 1747 erkändes dock universitetets rättighet att vägra skatteköp av akademihemmanen, och gjorda köp gick tillbaka.<sup>13</sup> Eftersom jorden sålunda inte kunde skatteköpas men å andra sidan inte fick städsas till andra än bönder, bör legoförhållandena för akademins landbor ha varit tryggare än vad som var vanligt både på övrig kronojord och – alldeles särskilt – på frälsejord i Östsverige. Beträffande kronojorden var det i Östsverige annars vanligt att ståndspersoner skatteköpte jord, vilket drabbade de åboende bönderna.

Anders Thoré framhåller att det förekom att ståndspersoner ville städsla akademihemman. Med hänvisning till förbudet att städsla bort hemmanen till andra än bönder säger författaren vidare:

Ståndspersoner som ansökte om akademihemman fick [...] för det mesta avslag i konsistoriet. Varför de ändå försökte är oklart. Det är inte känt hur andra godsägare ställde sig till att leja ut jord till andra än bönder, men det är möjligt att det var vanligt att ståndspersoner var åbor på frälsehemman i andras ägo. (s 52)

Det sista är en ren hypotes som helt saknar belägg. I själva verket var det tvärtom *sällsynt*, att ståndspersoner satte sig som åbor på allmänna frälsehemman. Snarare arrenderade de större gods – inklusive räntor från landbogårdar – och huvudgårdar. Däremot var det mindre ovanligt att ståndspersoner arrenderade

13. Hegardt 1975, s 21; Thoré, s 27.

kronohemman.<sup>14</sup> Om ståndspersoner gång efter annan begärde att få städsla akademihemman förefaller det för mig bekräfta, att de såg på dessa hemman som en form av kronojord och förväntade sig samma möjligheter till lega som på annan kronojord.

#### *Skogen som resurs*

En resurs som vållade ett ökande antal konflikter var skogen. Den fick landborna använda för eget behov, men inte till försäljning. Anders Thoré tycker sig inte finna att böndernas sätt att använda skogen har ändrats under de 140 år som studien spänner över, men likafullt har universitetets attityd hårdnat till de brott mot skogsbestämmelserna som bönderna då och då begick. Endast flyktigt berör Thoré varför. Det är lätt att läsaren får intrycket, att universitetets hårdnande attityd bottnade i en oförklarad ökad principfasthet.

Men ligger inte en väsentlig skillnad i att antalet bebyggelseenheter och hushåll har ökat? Även om varje bonde och torpare i slutet av 1700-talet konsumerade exakt lika mycket skog som sina föregångare fyra generationer tidigare, måste ökningen av antalet gårdar och torp – som ungefärligt torde kunna skattas till minst 40 procent 1650–1790<sup>15</sup> – ha lett till att bönderna och torparna som grupp med nödvändighet gjorde slut på mer skog. Dessutom låg en del av hemmanen i bergslag, och Thoré behandlar en period då den svenska träkolsbaserade järnproduktionen närmade sig och nådde sin kulmen. Att svårigheterna att öka skogsuttaget var en för vidare produktionsökning hämmande faktor är oomtvistat. Inte minst med tanke på Thorerés deklarerade materialistiska utgångspunkter är det egendomligt, att han underlåter att diskutera sådana ganska uppenbara ekonomiska orsaker till akademins strängare syn på böndernas skogsuttag.

#### *Slutord*

Anders Thoré har med en stor arbetsinsats och med hjälp av ett ovanligt och rikt källmaterial givit en inträngande bild av svenska landbors villkor på 1600- och 1700-talen. Men medan författaren hävdar att akademibönderna kan ses som ett slags frälsebönder, visar kronans resolutioner, reglementen och jordeböcker att dessa landbor åtminstone sedan 1680-talets slut måste ses som kronobönder. Således kan utvecklingen på akademihemmanen inte tas som exempel på förhållandena på frälsejord i den utsträckning författaren hävdar. När akademiböndernas besittningsrätt stärktes under 1700-talet var det en utveckling som i själva verket

14. G Aspvall, "The Sale of Crown Land in Sweden. The Introductory Epoch 1701–1723", *Economy and History*, vol IX, 1966, s 22f.

15. I de av Thoré särskilt undersökta fyra socknarna är ökningen av antalet brukningsgårdar 30-procentig, se tab 10 och 17. På akademihemmanen fanns även torp, men Thoré anger inga siffror. Det är dock mer än sannolikt att antalet torp ökade under undersökningsperioden, varför en sammanlagd ökning av torp och gårdar med 40 procent snarast torde vara i underkant.

var motsatt den på frälsejord, och som förklaras av deras position som kronobönder.

Anders Thoré presenterar inte desto mindre många nya, betydelsefulla rön i ett viktigt ämne. Ännu i början av 1700-talet var de flesta svenska bönder landbor. Med sin avhandling har Thoré väsentligt ökat vår kunskap om denna stora men heterogena och hittills föga undersökta grupp.

*Carl-Johan Gadd\**

\* Fakultetsopponent